

W
E L
Z I J N
V O L K S
G E Z O N D
H E I D
C U L T U U R

Kenmerk

Rijswijk

174417

's-Gravenhage

27 SEP. 1991

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur

EN

DE MINISTER VAN VOLKSHUISVESTING, RUIMTELIJKE ORDENING EN MILIEUBEHEER

OVERWEGENDE

dat de uit meerdere terpen bestaande nederzetting Bolsward zich, onder invloed van een gunstige ligging aan water- verbindingen, reeds vanaf de periode voor de aanleg van zeeverende dijken heeft ontwikkeld tot een stedelijk handelscentrum in het zuidwesten van Friesland,

dat in de huidige ruimtelijke opbouw van de binnenstad de historische ontwikkeling goed herkenbaar is doordat zowel de prestedelijke structuurelementen van de terpnederzettingen als het latere grachten- en stratenpatroon van de handels- stad gaaf bevaard zijn gebleven,

dat de historische en visuele kenmerken van de bebouwing, het verkavelingspatroon, de inrichting van de openbare ruimte en de aanwezige beplanting in belangrijke mate bijdragen aan de stedenbouwkundige karakteristiek van de binnenstad van Bolsward,

dat het gebied mitsdien een beeld oplevert dat van algemeen belang is vanwege zijn schoonheid en zijn ruimtelijke structurele samenhang;

Voorts overwegende dat de geldende bestemmingsplannen "Elandslaagte", vastgesteld op 28 april 1981 en goedgekeurd op 16 juni 1982, "Martinikerk", vastgesteld op 28 juli 1987 en goedgekeurd op 16 december 1987, en "Sint Anthony Gasthuis", vastgesteld op 26 september 1989 en goedgekeurd op 17 april 1990, in voldoende mate recht doen aan de omschreven historische karakteristiek;

Gelet op artikel 35 en artikel 36 van de Monumentenwet 1988;

Gehoord de raad van de gemeente Bolsward, Gedeputeerde Staten van Friesland, de Raad voor het Cultuurbeheer en de Rijksplanologische Commissie;

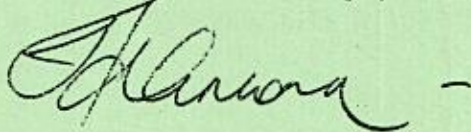
BESLUITEN

Het gebied in de gemeente Bolsward zoals is aangegeven op de bij dit besluit behorende tekening nr. 214 en zoals is omschreven in de toelichting bij dit besluit, aan te wijzen als beschermd stadsgezicht in de zin van artikel 1, onder g, van de Monumentenwet 1988;

de bestemmingsplannen "Elandslaagte", "Martinikerk" en "Sint Anthony Gasthuis" aan te merken als beschermend bestemmings- plan in de zin van artikel 36, tweede lid, van de wet.

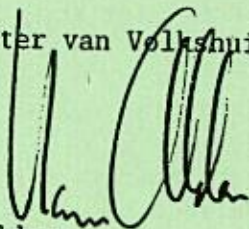
Van dit besluit, waarvan mededeling zal worden gedaan in de Staatscourant, zal afschrift worden gezonden aan de Raad voor het Cultuurbeheer, de raad van de gemeente Bolsward, Gedeputeerde Staten van Friesland en de Rijksplanologische Commissie.

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur,

Drs. H. d'Ancona

De Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer,

J.G.M. Alders

BOLSWARD
gemeente Bolsward

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 35 VAN DE MONUMENTENWET 1988

BOLSWARD, gemeente Bolsward

Aanvulling op de toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Bolsward als beschermd stadsgezicht.

Resultaat gevoerd overleg

Overeenkomstig het bepaalde in artikel 35 (voorheen 20) van de Monumentenwet zijn de gemeenteraad van Bolsward, Gedeputeerde Staten van Friesland, de Rijksplanologische Commissie en de Raad voor het Cultuurbeheer gehoord over het voorstel Bolsward aan te wijzen als beschermd stadsgezicht. De genoemde instanties hebben alle positief geadviseerd met betrekking tot de voorgenomen aanwijzing. In verband daarmee zijn in de begrenzing van het aangewezen stadsgezicht en in de toelichtende tekst geen wijzigingen aangebracht ten opzichte van het oorspronkelijke voorstel.

ERRATUM

In verband met de inwerkingtreding van de Monumentenwet 1988 per 1 januari 1989 dient in de plaats van "artikel 20 van de Monumentenwet" gelezen te worden: "artikel 35 van de Monumentenwet 1988".
De verwijzing "artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening" dient vervangen te worden door "artikel 36, eerste lid, van de Monumentenwet 1988".

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 35 VAN DE MONUMENTENWET

BOLSWARD

gemeente Bolsward

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van de binnenstad van Bolsward als beschermd stadsgezicht.

Het beschermde stadsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekening-nummer 214) door een stippellijn omgrensd gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

Mei 1989.

Inleiding

Ten gevolge van de gunstige ligging aan een zijtak van de Marne, die in open verbinding stond met de zee, ontwikkelde de terpnederzetting Bolsward zich tot een belangrijk handelscentrum in het zuidwesten van Friesland.

Na de bedijking van de Marne in de 12de eeuw werd het mogelijk buiten de terpen te bouwen en vormde zich geleidelijk aan de stadsstructuur zoals die nu nog aanwezig is. Vormden in de prestedelijke periode de Kerkstraat en de Hoogstraat in samenhang met de drie terpen de hoofdelementen in de structuur, na de aanleg van de Marnedijk zijn het de route Dijkstraat/Marktstraat/Jongemastraat/Snekerpoort en het grachtentracé Dijkstraat/Het Zand die tezamen de ruggegraat van de nieuwe structuur zijn gaan vormen.

Doordat de grachten deel uit maakten van doorgaande waterwegen in diverse richtingen had Bolsward uitstekende verbindingen met het omringende land en kon de stad, na de bloeitijd van de buitenvaart, zich uitstekend handhaven als regionale marktplaats. Het nederzettingsspatroon dat zich uitstrekt binnen de stadgracht is door een geleidelijke ontwikkeling en weinig structureel ingrijpende veranderingen gaaf bewaard gebleven.

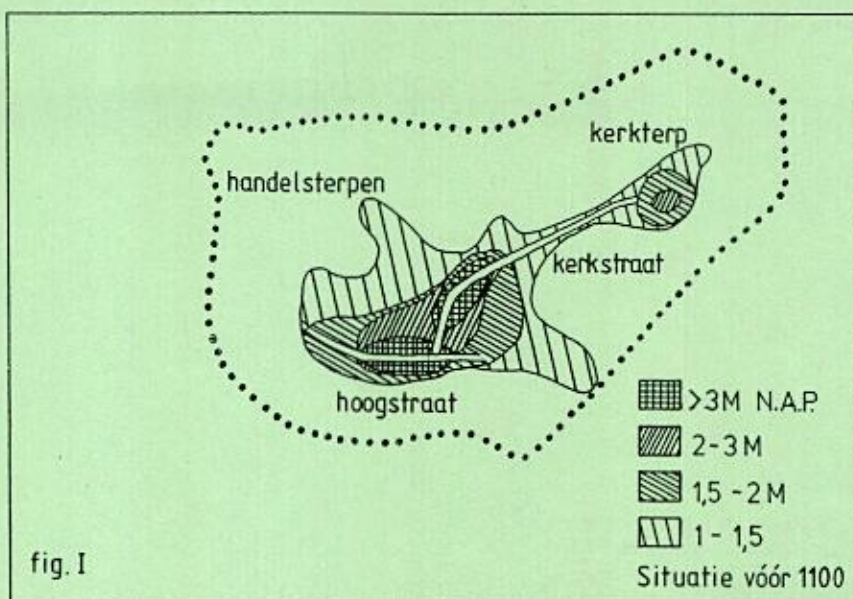
Ondanks enige dempingen van grachten in de vorige eeuw, geven het aanwezige grachten- en stratenpatroon een duidelijk beeld van een handelsstad weer.

De herkenbare historische structuur, de samenhang in het nederzettingsspatroon, de verkaveling, de groenaanleg en de bebouwing, in combinatie met de visuele kwaliteiten, rechtvaardigen de aanwijzing van de binnenstad van Bolsward als beschermd stadsgezicht.

Ontstaan en ontwikkeling

De stad Bolsward kwam tot ontwikkeling op en rondom enkele terpen. De kust van het zuidelijke deel van de Noordzee vormde het verspreidingsgebied van dergelijke terpen, door de mens opgeworpen woonheuvels, die van vóór de bedijking van het land dateren. Door het afsmelten van ijsmassa's uit de laatste ijstijd, begon circa 10.000 jaar geleden de zeespiegel te stijgen, waarbij in het Noordnederlandse kustgebied zand en klei werden afgezet. Vanaf de Bronstijd (circa 1200 voor Christus) verliep de zeespiegelstijging langzamer. Het afgezette zand- en kleimateriaal werd minder vaak overstroomd en zo ontstonden redelijk ontwaterde kweldergebieden.

Vanaf ongeveer 600 voor Christus werd het gebied voor het eerst

bewoond. Aanvankelijk vestigden de bewoners zich op maaiveldniveau, in zogenaamde vlaknederzettingen. Perioden waarin het gebied droog lag en waarin het overstroomd werd, wisselden elkaar af, zodat de bewoners gedwongen werden hun woonplaatsen op te hogen of het gebied te verlaten.

In samenhang met perioden van agressiviteit van de zee worden vier generaties van terpen onderscheiden, waarvan de laatste gedateerd wordt op de 11de eeuw, toen de bedijking al op gang was gekomen.

Ten aanzien van Bolsward is uit opgravingen gebleken dat de meest noordelijke terp van vóór de jaartelling dateert en van oorsprong ruimte bood aan een agrarische nederzetting. Omstreeks de 11de eeuw werd op deze terp een tufstenen kerkje gebouwd. De meest zuidelijke terp lag aan een zijtak van de Marne, die de Middelzee met het Vlie verbond en zodoende scheepvaart en handel mogelijk maakte. Deze terp heeft een langgerekte vorm met in de lengterichting een hoofdstraat, de Hoogstraat. Dit type staat bekend als handelsterp. Aan deze terp ontleent de stad vermoedelijk de naam Bodelswerth: wierd (terp) van Bodil, een naam die op 11de-eeuwse munten vermeld staat.

Tussen de kerk- en de handelsterp is nog vóór de bedijking van de Marne (in de 12de eeuw) een hooggelegen verbindingsweg aangelegd, de Kerkstraat, die op een oeverwal ligt. Dicht bij de handelsterp tekent zich een derde verhoging af, waar de Kerkstraat in de lengterichting overheen loopt. Deze verhoging steekt boven de oeverwal uit en kan gezien worden als een derde terp, die vóór of tegelijkertijd met de aanleg van de Kerkstraat werd opgeworpen, als uitbreiding van de zuidelijke handelsterp. De prestedelijke nederzetting bestond dus vóór de bedijking van de Marne, uit drie

terpen en tenminste twee straten: de Hoogstraat en de Kerkstraat.

In de 12de eeuw werd de Marnedijk aangelegd, als een onderdeel van de bedijking van de Friese kust. De eerste polders werden in Westergo aangelegd. Later, in de 13de eeuw, volgden de Middelzee en de zuidkant van Friesland. De bedijkingen en inpolderingen leverden nieuwe gronden waarvan het economisch nut voor de ontwikkeling van Bolsward van belang was. De belangrijke handel over lange afstand, die Bolsward, Leeuwarden en Dokkum in de 11de eeuw gekend hebben, begon in de 13de eeuw geleidelijk af te nemen. Het vrachtverkeer ging een steeds kleiner gebied beslaan. In de volgende eeuwen werd de regionale handel in agrarische producten steeds belangrijker, terwijl de overzeese handel aan belang inboette.

Bij de bedijkingen speelden de snel opkomende kloosters een belangrijke rol. Tussen 1150 en 1350 maakte Friesland economisch goede tijden door en in deze periode viel ook de bloeitijd van de kloosters. In Bolsward vestigden zich de Minderbroeders, de Witheren (Praemonstratensers) en de Grauwe Bagijnen, waarschijnlijk ook in deze volgorde: de Minderbroeders omstreeks 1260, de Witheren in 1509, nadat zij vanaf 1287 vermoedelijk periodiek hun toevlucht hadden gezocht tot Bolswards handelsterp, omdat hun klooster nabij Pingjum door watervloeden bedreigd werd. Van de Bagijnen is onbekend wanneer ze zich in Bolsward vestigden.

Op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit 1560 (fotobijlage, afb. 1) is de hoofdstructuur van de stad, zoals die nu nog bestaat, al aanwezig. De drie terpen en de twee prestedelijke hoofdstraten, de Kerkstraat en de Hoogstraat, de

Marnedijk waarop de tegenwoordige Dijkstraat/Marktstraat/Jongemastraat/Snekerpoort liggen en een nieuwe doorgaande waterverbinding, de Dijlakker/het Zand, vormen de belangrijkste elementen in de structuur van de stad.

De Dijlakker en het Zand maar ook de (later gedempte) gracht tussen de Dijkstraat en de Bargefenne, namen de functie van de Marne over. In noordelijke richting bestonden er verbindingen met Franeker en Leeuwarden; in zuidelijke richting met IJlst, Sneek en Workum en in zuidwestelijke richting met Makkum. Uit de dichte bebouwing die de plattegrond van Van Deventer langs deze grachten toont, blijkt dat het economische zwaartepunt van de terpen naar deze waterwegen is verschoven. Eveneens toont het kaartbeeld dat de stadsrand nog onbebouwd was.

De handel concentreerde zich langs genoemde grachten en daarnaast vermoedelijk rondom de Broerekerk en aan de Nieuwmarkt, die omstreeks de 15de eeuw werd gecreëerd door de reeds aanwezige straat of steeg te verbreden. Tussen de Dijkstraat en het Skilwijk lag een onbebouwde driehoekige ruimte die waarschijnlijk als smidsterrein werd gebruikt. Op latere plattegronden wordt de achterliggende straat 'Achter de Smeden' genoemd. Mogelijk werd het terrein ook deels als markt gebruikt. Belangrijke ruimtegebruikers waren de Martinikerk, die in de huidige vorm tussen 1446 en 1466 voltooid is, en de kloosters. Andere belangrijke gebouwen die op de kaart van Van Deventer zijn weergegeven, zijn het gasthuis aan de Nieuwmarkt, de Capelle op de post aan de Broeregracht en de vier poorten (waarvan één waterpoort) die deel uitmaakten van een volledige stadsmuur binnen de omgrachting. Uit archiefmateriaal blijkt bovendien de aanwezigheid van twee stinzen, het Jongema- en het Heeremahuis. Deze versterkte huizen van Bolswarder hoofdelingen lagen elk op één van de zuidelijke terpen, centraal in de stad. Ook het raadhuis en het arm- en weeshuis waren al ter plaatse aanwezig. Van de twee stinzen is alleen het Heeremahuis bewaard gebleven.

Bij de omgrachting in het begin van de 16de eeuw, bepaalde de aanwezigheid van de kloosterterreinen, van respectievelijk de Bagijnen en de Minderbroeders, het beloop van de gracht in het noorden en het oosten van de stad. De bebouwing langs de Hoogstraat, het Zand, de Dijkstraat en de Dijlakker bepaalden het stadsgrachttraject aan de zuid- en westzijde. In verband met de

waterhuishouding bestond er een dubbele gracht, waarbij de beide grachten door een waterkering gescheiden waren. De buitenste gracht lag buitendijks; door middel van sluizen was scheepvaart tussen de stad en het ommeland mogelijk.

Binnen de omwalling bleven lange tijd grote ruimten onbebouwd, met name aan de stadsrand. Het grachtenpatroon was zoals de kaart aangeeft uitgebreider dan thans het geval is. Bijna alle huizen waren hetzij vóór, hetzij achter per boot bereikbaar.

In de 16de, 17de en 18de eeuw nam in Bolsward, en in feite in heel Friesland, de handel verder af ten gunste van Holland. Wel bleef de scheepvaart en de bedrijvigheid die daarmee samenhang, zoals scheepsbouw, steen- en pannembakkerijen, bestaan. Bolswards inwonertal verdubbelde in deze eeuwen en groeide daarmee het hardst van alle Friese steden. De bevolkingsgroei kon worden opgevangen door het opsplitsen van woningen en door middel van nieuwbouw op terreinen van de na 1580 opgeheven kloosters.

Na de reformatie kreeg de hervormde kerk in Friesland in een eeuw tijds een overheersende positie. Kerken werden geconfisqueerd, kloostergebouwen afgebroken. Religieuze minderheden hielden hun klandestiene bijeenkomsten in schuilkerken.

Het zuidwesten van Friesland was een concentratiegebied van katholieken, waarbinnen Bolsward een aparte plaats innam: bijna 30% van de bevolking was katholiek. Bolsward had twee parochies, St. Martinus en St. Franciscus. De kerken van deze parochies lagen beide aan de Dijlakker. Van deze kerken werd de St. Martinus als schuilkerk gebouwd, verscholen achter een woonhuis en slechts via een steeg te bereiken. Aan het eind van de 18de eeuw verloor de hervormde kerk haar bevoorrechte status, waarna de huizen voor de katholieke en doopsgezinde schuilkerken, konden worden afgebroken, omdat de erediens niet meer in het 'verborgene' hoefden plaats te vinden.

Op de plattegrond van Blaeu (1649) (fotobijlage, afb. 2) is van de kloostergebouwen slechts de Broerekerk en de kapel van de Bagijnen terug te vinden. Het Broereklooster werd in 1580 groten-deels verwoest. De kerk bleef gespaard en werd door de hervormden in gebruik genomen. Hoewel men in het begin van de 17de eeuw, in verband met de bouwvallige staat aan afbraak dacht, werd uiteindelijk in 1623 een restauratie uitgevoerd. Het klooster van de Bagijnen onderging in 1612 hetzelfde lot als het Broereklooster. Het Witherenklooster

was al in 1567 afgebroken omdat het in bouwvallige staat verkeerde.

Met de vordering van de kloosterterreinen door de stedelijke overheid ontstond de mogelijkheid deze terreinen opnieuw in te richten en zonodig te bebouwen.

Op de kaart van Blaeu is te zien dat van het Broereklooster alle gebouwen achter de kerk zijn verdwenen. Het deel van de Broeregracht langs het (toenmalige) Hengstepad, tussen Grote Kamp en Snekerpoort, is gedempt. Aan de zuidkant van het Hengstepad is tussen Broerekerk en poort bebouwing gekomen. Of het terrein vóór de Broerekerk, op de plek van de latere paardemarkt, voorheen deel uitmaakte van het kloosterterrein, is niet duidelijk. Mogelijk was het vanouds als markt in gebruik maar het kan ook na de reformatie die bestemming hebben gekregen.

Ten opzichte van de situatie in 1560 zijn de marktplaatsen hetzelfde gebleven. Langs de doorgaande vaarten richting Workum en Leeuwarden werden trekwegen aangelegd; naar Workum in 1620 en naar Leeuwarden in 1648. De reistijden werden daardoor ongeveer gehalveerd. In Friesland werden na 1648 meer trekwegen aangelegd. De vroege aanleg van de trekweg naar Workum illustreert de oriëntatie van de Bolswarder handel op Amsterdam. Het goederenvervoer vond overwegend te water plaats.

In de stad bleef het grachtenpatroon vrijwel ongewijzigd, afgezien van een opmerkelijke omlegging van de Dijkstraatgracht naar de achterkant van het bouwblokje Achter de Smeden. Een stukje van de gracht aan de Dijkstraatkant werd gedempt en het driehoekige terrein werd bebouwd. Vermoedelijk is deze ingreep gepleegd om de ruimte in het (economisch) hart van de stad, intensiever te benutten.

Een andere opmerkelijke verandering is het verdwijnen van een aantal posten of stenen bruggen. Tussen de Blauwe Poort en het Raadhuis verdwenen tot 1830 vijf bruggen, waarvan twee al vóór 1649. Mogelijke oorzaken vormen de grotere behoefte aan aanlegmogelijkheden voor schepen in het centrum van de stad en de onderhoudskosten, die tot het verwaarlozen en tenslotte het verdwijnen van de bruggen geleid kunnen hebben.

De Jongemastraat en de grachten waarlangs markten lagen, laten de meest statige bebouwing zien. Bij de huizen aan de Dijlakker en de Broerestraat is het verschil in grootte tussen de diverse panden opvallend, wat wijst op een kentering in de welvaart: de achteruitgang in de 17de eeuw die tot het verkleinen van panden heeft geleid of juist een

stijgende welvaart in de tweede helft van de 18de eeuw, waardoor verschillende panden een extra verdieping kregen. De Hoogstraat en de Kerkstraat en hun zijstraten blijken in de 19de eeuw al gedegradeerd tot achterstraten met kleine huizen. De gemiddelde woningbezetting was er hoger dan aan de grachten en ook de beroepen van de bewoners getuigden van een lagere welstand.

Hoewel er sprake is van een spreiding van de kerkelijke gezindten over de stad is er een oververtegenwoordiging van protestanten in de achterstraten rond de hervormde Martini- en Broerekerk. De meeste joden woonden in 1830 vrij dicht bij de Synagoge aan de Kerkstraat. Katholieken en Doopsgezonden woonden minder dicht bij hun voormalige schuilkerken.

De Reformatie heeft, behalve de bouw van nieuwe kerken, de bouw van een nieuw protestants armenhuis aan de Grote Kampen met zich meegebracht.

Hoewel de vestingwerken formeel nog functioneerden is de dubbele omgrachting zoals het kadastrale minuutplan uit 1830 laat zien tot een enkele vervallen (fotobijlage, afb. 3). Verdedigingswerken met bastions heeft Bolsward nooit gekend.

Het daadwerkelijk overbodig worden van de vestingwerken, met de vestingwet van 1874, schiep de mogelijkheid om de hele randzone van de stad opnieuw in te richten. De stadsgrachten waren in de 19de eeuw nog van te groot belang voor de scheepvaart om te worden gedempt. Wel werden enkele achtergrachten gedempt en de gracht langs de Dijkstraat. Deze dempingen hadden, wat de achterstraten betreft, te maken met onhygiënische toestanden en de aanleg van riolering; anderzijds leidde de aanleg van de stoomtramlijn Sneek-Bolsward-Harlingen (1881) ertoe, dat er voor het overige verkeer in de Dijkstraat weinig ruimte overschoot.

Het zuidoostelijke deel van het geslachte bolwerk werd in het laatste kwart van de vorige eeuw voorzien van een aaneengesloten huizenrij, van de Zandster- tot de Snekerpoort. Het St.Anthoniegasthuis werd uitgebreid met een bejaardenhofje waarvan een vleugel aan het Laag Bolwerk ligt. Tussen de Sneker- en de St.Janspoort, bleef het bolwerk als wandelgang bewaard. De gemeente had in 1900 geen vertrouwen in plannen voor speculatieve woningbouw op de plaats van het huidige Hoog Bolwerk.

Bolsward werd niet aangesloten op het Nederlandse Spoorwegennet, dat vanaf 1836 geleidelijk aan werd aangelegd. Dit heeft er vermoedelijk toe bijgedragen dat de stad (nog meer) in ontwikkeling achterbleef bij

Sneek. In 1875 stelde de stad Bolsward het Rijk voor om te worden opgenomen in het spoorwegtraject van Leeuwarden naar Staveren (de Noordhollands-Friese spoorlijn), maar door tussenkomst van de Friese Kamers van Koophandel en Fabrieken werd op dit verzoek niet ingegaan. De lijn is via Workum en Sneek aangelegd. Wel werd een tramlijn van Sneek naar Harlingen, via Bolsward, aangelegd. Het spoor volgde de oude Marnedijk en juist buiten de Snekerpoort lag het tramstation, dat nu door de F.R.A.M. gebruikt wordt. In 1907 werd een nieuw tramstation gebouwd aan de Snekerweg. De stoomtram heeft tot in de jaren vijftig gereden, waarna ze vervangen werd door autobussen. Het tramstation uit 1907 is als garage in gebruik genomen. Het sinds de jaren zestig snel toegenomen autoverkeer, maakte enkele voorzieningen nodig, zoals een extra brug over de stadsgracht, bij het Skilwijk, een doorbraak aan de noordkant van de stad en parkeergelegenheid.

Tussen 1815 en 1930 kenden de Friese steden een aanzienlijke bevolkingsgroei door geboorte-overschotten. Er was tegelijkertijd een groot vertrekoverschot naar andere landsdelen en naar het buitenland. De industrialisatie van Friesland bleef achter bij de rest van Nederland. Van de Friese steden groeiden Sneek, Leeuwarden en Bolsward het snelst tussen 1795 en 1900. Bolswards inwonertal groeide vooral tussen 1870 en 1900 snel. Onder de plattelandsmigranten was een groot aantal minder draagkrachtigen en Bolsward leed nogal aan verpaupering, in vergelijking met Sneek en Leeuwarden. Vermoedelijk lag dit enerzijds aan de achterblijvende werkgelegenheidsontwikkeling en anderzijds aan de goede armenzorg in Bolsward.

Friesland behield tot de Tweede Wereldoorlog haar overwegend agrarische karakter. De voornaamste verandering betrof het verplaatsen van de zuivelbereiding van de boerderij naar de fabriek, een veranderde produktiewijze die nodig was om te kunnen concurreren met de Deense boter. In heel Friesland werden aan het eind van de vorige eeuw 126 zuivelfabrieken opgericht, waarvan twee in Bolsward. Bolsward wist bovendien de zuivelschool, die in 1889 in het leven was geroepen door de Friese Maatschappij voor Landbouw, naar zich toe te trekken. Zij lag juist buiten de Snekerpoort, vlakbij één van de twee zuivelfabrieken. De tweede zuivelfabriek, Hollandia, lag (en ligt nog) aan de Harlingervaart, buiten de Blauwe Poort.

Traditionele bedrijven, zoals leerlooierijen, wolkammerijen,

potten- en pannenbakkerijen, verdwenen hoegenaamd. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen nieuwe bedrijven naar Bolsward, die overwegend buiten de binnenstad op industrieterreinen gesitueerd werden.

Buiten de stadsgrachten werd in de tweede helft van de 19de eeuw een begin gemaakt met de volkswoningbouw. Er stonden toen alleen wat huizen, boerderijen en fabrieken langs de invalswegen. In 1875 werd door de coöperatieve vereniging 'Werkmansbloei', buiten de St. Janspoort een complex woningen gebouwd dat op de Stadsgracht is georiënteerd.

De 19de-eeuwse particuliere volkswoningbouw is na de Tweede Wereldoorlog merendeels afgebroken. Aan de stadsgracht bleef een deel van de bebouwing en verder bleven de Klippen, het Nanneshof en 't Hof (achter de Broerekerk) bewaard. Daarnaast resteert een kleine uitbreiding van het St.Anthoniegasthuis, uit 1907, op de plaats van een afgebroken huis aan de Nieuwmarkt.

Rond de eeuwwisseling werden, veel later dan in de grote steden, de meeste topgevels door lijstgevels vervangen. Daarbij werden ook vensteretalages in de onderpuien van winkels gemaakt. Vervaardiging en verkoop van producten vond niet langer in één pand plaats.

Enkele belangrijke gebouwen werden in de 19de eeuw afgebroken: het Jongemahuis (1839) de Capelle op de Post (1868) en de Bagijnekerk.

De katholieken konden ondanks hun belangrijke aantal in Bolsward hun twee parochies niet handhaven. De St.Franciscuskerk werd vergroot om de leden van beide parochies te kunnen herbergen en de St.Martinus-parochie werd opgeheven. De grote nieuwe kerk uit 1933 van architect H.C. van Leur, is een beeldbepalend element geworden.

Numeriek nam de joodse gemeente sinds 1879 al in heel Friesland in belang af. Het geboortecijfer daalde en velen trokken naar Amsterdam, via Leeuwarden. De Bolswardse Synagoge werd in 1911 ontruimd en de Israëlitische Gemeente ging samen met Sneek. In 1941 werd de Synagoge tot pakhuis omgebouwd.

Van de liefdadige gebouwen zijn het gast-, wees- en armenhuis nog in gebruik. Het laatste bevat appartementen voor studenten aan de zuivelschool. Het convent aan de Grote Kampen is afgebroken en heeft plaats gemaakt voor woningbouw.

Bij een vergelijking van de functies die in 1830 volgens het kadaster in de binnenstad werden uitgeoefend met het huidige functiepatroon springen een aantal veranderingen in het oog. Doordat de woningbouw

zich, vooral na de Tweede Wereldoorlog, buiten de stadsgrachten uitbreidde, verminderde de woonfunctie in de binnenstad. Deze is overigens het laatste decennium weer versterkt in het kader van de stadsvernieuwing. Nieuw is de kantoorfunctie: enkele oude woon- of bedrijfspanden werden tot kantoor verbouwd. Ook verschenen overheidsgebouwen, zoals het postkantoor en het kantongerecht in de Jongemastraat en diverse scholen. De scholen zijn vrijwel allemaal weer afgebroken en naar nieuwbouwwijken verplaatst, behalve de bewaarschool die op de plaats van het afgebroken Jongemahuis werd gebouwd. Daarin huist nu de gemeentesecretarie.

De Jongemastraat, de Marktstraat en de Appelmarkt verwinkelden. In 1830 werden zij nog voornamelijk door notabelen bewoond, pas in de 20ste eeuw werden deze door de commercie verdreven. Dit is nog te zien aan de relatief nieuwe winkelpuien (daterend uit de laatste decennia), vergeleken met oudere winkelstraten zoals de Dijkakker, de Dijkstraat en het Zand. Het Zand is van een drukke winkelstraat in een woonstraat veranderd, in samenhang met het wegvallen van de stoomscheepvaart. Ten zuiden van het Zand meerden tot in de 20ste eeuw de schepen aan, langs de Stoomboot- en Turfkade.

Een achteruitgang van de woonfunctie van de Hoog- en Kerkstraat, eens de hoofdstraten van de nederzetting, is vanaf de 19de eeuw tot in de jaren 1980 vast te stellen. In 1830 waren in de Hoogstraat al veel panden als opslagruimte in gebruik. Recentelijk is de woonfunctie in deze straten in het kader van de stadsvernieuwing weer toegenomen.

Ontkoppeling van de functies winkel, bedrijf en woning, maakte dat

ambachtelijke bedrijfsruimten in de stad woning of winkel werden. De grotere bedrijven uit 1830, de fabrieken, zoals leerlooierijen en pannenbakkerijen, verdwenen uit de binnenstad.

Huidig ruimtelijk karakter

Het karakter van de binnenstad van Bolsward wordt enerzijds bepaald door een sterke samenhang in het beeld van het compacte stadsgebied in en rondom de drie terpsituaties, anderzijds door een afwisseling in de ruimtelijke opbouw van de gehele binnenstad door een gevarieerd weefselpatroon en een veelheid aan karakteristieke ruimtelijke elementen die een sterke verbondenheid hebben met de geschiedenis van de stad.

Kenmerkend in de structuur zijn de twee hoofdrichtingen (noord-zuid en oost-west) voortkomend uit de prestedelijke terpenfiguratie en de daarop geënte prestedelijke stratenstructuur met als hoofdelementen de Kerkstraat en de Hoogstraat, uit de periode van vóór de bedijkingen.

Parallel aan deze straten hebben zich de huidige hoofdstructurele elementen ontwikkeld: de Grote Dijkakker/St.Janstraat en de Dijkstraat/Marktstraat/Jongemastraat die in het centrum van de stad bijeenkomen.

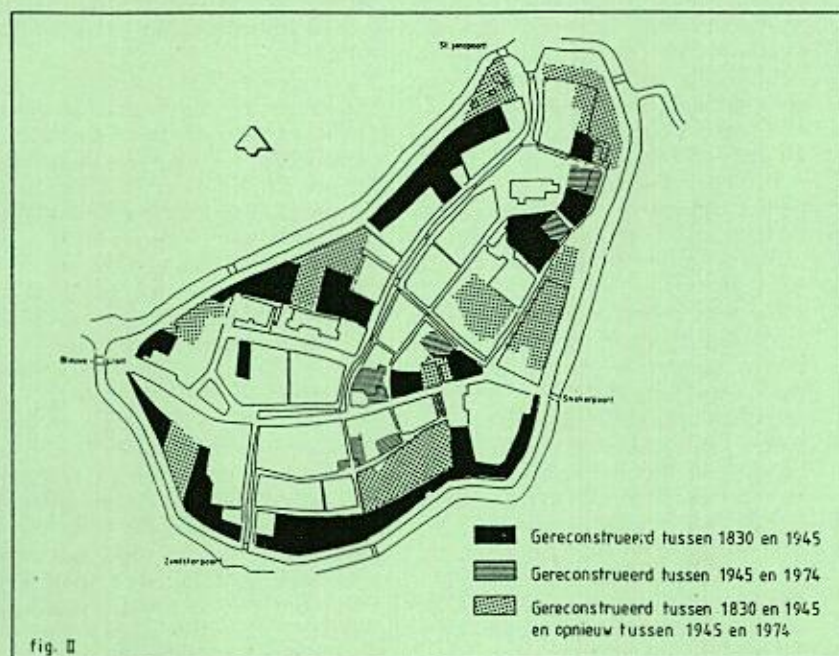
Ten opzichte van het centrum perifeer gelegen, doch zeer dominant in het beeld, is de gotische Martinikerk met toren, gesitueerd op de noordelijke terp. Andere belangrijke verticale accenten die in het stadsbeeld een rol spelen, zijn de torens van de R.K. kerk aan de Grote Dijkakker en het stadhuis aan de Jongemastraat.

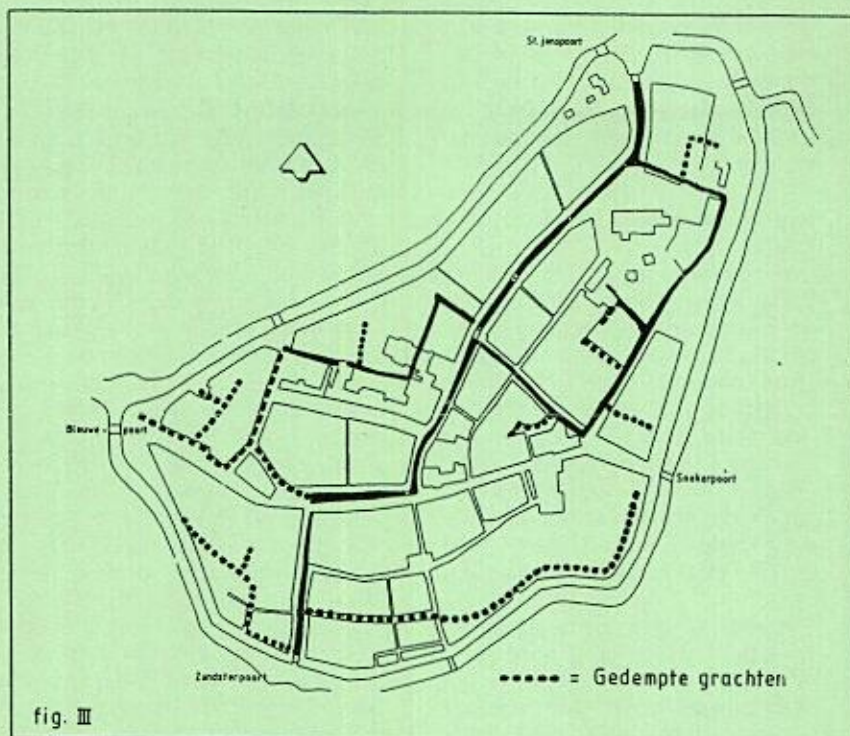
Hoofdelementen in de ruimtelijke structuur zijn de parallel aan de

prestedelijke structuurlijnen, Kerkstraat en Hoogstraat, lopende Grote Dijkakker/St.Janstraat en de Dijkstraat/Marktstraat/Jongemastraat/Snekerpoort, die elkaar ter plaatse van het stadhuis, in het centrum van de stad, ontmoeten. Beide structuurelementen onderscheiden zich door hun lineaire, licht gebogen, doorgaande karakter en een ruimer profiel met hogere bebouwing. De straten geven aansluiting op drie van de voormalige poorten, de St.Janspoort, de Blauwe Poort en de Snekerpoort, en hebben vertakkingen van tamelijk korte, rechte straten die – behalve de Broerestraat – geen rechtstreekse aansluiting op genoemde poorten hadden. Een van deze zijtakken, het Grootzand, verbond de Marktstraat met een waterpoort, de Zandster Poort genaamd en heeft in die zin structureel zijn betekenis. Een derde belangrijke structuurlijn is de Stadsgracht, die als een ononderbroken waterloop de historische stadskern omsluit en die naast een verwijzing naar de voormalige vestingwerken een belangrijke ruimtelijke cesuur vormt tussen de oude stad en het gebied daarbuiten. In de structuur zijn verder van belang de stelsels van water- en groenelementen die beide, ondanks dempingen en rooiing maar dankzij nieuwe aanplant, tamelijk continue patronen vormen in de stad en een bijdrage leveren aan de afwisseling in de samenstelling van de ruimteprofielen. De waterlopen vallen grotendeels samen met de hoofdstructuurlijnen waardoor deze in het beeld worden versterkt; anderzijds hebben de waterlopen diverse vertakkingen, wat het stadsbeeld op onverwachte plaatsen verrijkt. De groenstructuur ondersteunt in de vorm van bomenrijen de grachtenprofielen. Belangrijke plaatselijke groenaccenten zijn het met bomen omzoomde terrein van de Martinikerk, de tuinen ten noorden van de Grote Kampen, de voormalige hof van het Broere klooster en de tuin van het St.Antoniegasthuis. Een bijzondere plaats in het geheel neemt het aan de oostelijke stadsgracht gelegen Hoog Bolwerk in, met zijn fraaie, hooggelegen bomenlaan en steile groene taluds, als herkenbaar overblijfsel van de 16de-eeuwse verdedigingswerken.

Meer impliciet aanwezig in de stadsstructuur zijn de plaatselijke hoogteverschillen voortkomend uit de prestedelijke, al dan niet kunstmatig opgeworpen, verhogingen. In het stadsbeeld spelen de hoogteverschillen een rol in de omgeving van de Hoogstraat/Witherenstraat, bij het stadhuis (Marktstraat/Jongemastraat), ter weerszijden van de Kerkstraat en ter plaatse van de Martinikerk.

Bepalend voor het karakter van de binnenstad van Bolsward zijn, naast

de herkenbare, onderliggende straten- en grachtenstructuur als fundamentele drager van de stad, de overeenkomsten in situering en typologie van de bebouwing, zoals de overwegend smalle, diepe verkaveling en de aaneengesloten plaatsing in de rooilijn direct grenzend aan de straatruimte, in samenhang met de sterke afwisseling in het beeld, als gevolg van de veelheid aan ruimtevormen, gebouwen, materialen en sferen.

Aangewezen gebied

Het beschermde stadsgezicht van Bolsward omvat de gehele historische binnenstad binnen de Stadsgracht.

Vanwege het belang van de Stadsgracht zelf is het water binnen de begrenzing getrokken en vormt de grens in principe de buitenste oeverlijn. Vanwege de betrokkenheid op het water is aan de noordkant, buiten de Stadsgracht, een kenmerkend blok 19de-eeuwse arbeiderswoningen in het stadsgezicht betrokken.

De volledige begrenzing van het beschermde stadsgezicht is weergegeven op bijgaande kaart, (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) nummer 214.

Nadere typering te beschermen waarden

Het beschermingsbelang van Bolsward spitst zich toe op het onderkennen van historische waarden die in de structuur, de ruimtelijke opbouw en de bebouwing besloten liggen. Binnen het gehele stadsgezicht is het patroon van straten, waterlopen en groen in samenhang met de situering (rooilijnen) en

schaal van bebouwing van belang. Voor een groot deel van het beschermde gezicht zijn bovendien het reliëf (hoogteverschillen), de profilering en inrichting van de openbare ruimte en de typologie en afmetingen van de bebouwing van belang.

Tamelijk verspreid over de stad en met name langs de oudste straten en routes waar zich gebouwen van een hoge historisch-architectonische kwaliteit bevinden, heeft naast de hierboven genoemde aspecten het beschermingsbelang ook betrekking op de architectuur van de bebouwing, zij het wel in nauwe samenhang met de ruimere context. In ruime mate aan de randen en beperkt op meer centraal gelegen plaatsen heeft het stadsgezicht, door diverse veranderingen, dempingen, sanering en nieuwbouw aan historische herkenbaarheid moeten inboeten. Niettemin heeft een groot deel van deze veranderingen in aansluiting op en met respect voor de historische structuur plaatsgevonden.

De verschillen in het beschermingsbelang zijn tot uitdrukking gebracht op bijgaande historisch-ruimtelijke waarderingkaart (fotobijlage, afb. 6).

De onderscheiden terpsituaties, alsmede de invloed van het prestedelijke terpenpatroon op de ontwikkeling van de stadstructuur zijn in Bolsward nog goed terug te vinden. Het duidelijkst te herkennen is de noordelijke terpsituatie rondom de Martinikerk. Dominant in het beeld is hier de Martinikerk met toren, oost-west gesitueerd op het hoogste punt van de terp. Door de open ruimtevorm zijn de hoogteverschillen en het radiale verkavelingspatroon duidelijk waarneembaar. Een

bomenkrans en een heg rondom het ovale kerkhof versterken het radiale karakter en markeren tevens de overgang tussen het groene kerkhof en het verstedelijkt gebied rondom. Meer impliciet aanwezig en totaal verschillend van de noordelijke terpsituatie is die bij de Hoogstraat in de zuidelijke deel van de stad. Het gaat hier om een oost-west gerichte, langwerpige terp, met in lengterichting de Hoogstraat, en waarvan het hoogste punt ergens tussen de Kleine Hoogstraat en de Witherenstraat ligt. De hoogteverschillen zijn in de Hoogstraat duidelijk zichtbaar, vooral in westelijke en zuidelijke richting waar de hellingen het sterkst zijn. Kenmerkend voor de Hoogstraat is het nauwe, besloten profiel en de aaneengesloten, kleinschalige bebouwing, overwegend bestaande uit één laag met kap, met een voor het merendeel 19de-eeuwse (deels 20ste-eeuwse) signatuur. Het oudste, nog bestaande gebouw aan de Hoogstraat is de 15de/16de-eeuwse stins Herema die zich door bouwstijl en volume van de overige bebouwing onderscheidt. Behalve de ruimtemaat achter de bebouwing – thans parkeerterrein – is van een herinnering aan het voormalige klooster op de terp niets over, dit in tegenstelling tot de situatie, aan het oostelijke uiteinde van de straat, waar ondanks de veranderingen in de tijd de restanten van het voormalige Broerekerklooster zowel in de bebouwing (Broerekerk) als in de ruimtevorm (plein en binnenhof) nog sterk aanwezig zijn. Kenmerkend voor de Hoogstraat is voorts het lichtgebogen verloop en de plaatselijk kleine verspringingen in de rooilijn. Opvallend is de verwijding nabij de Kleine Hoogstraat. De verbreding ter plaatse van de kruising met de Witherenstraat, ontstaan door amovering van een aantal panden, vormt structureel gezien een verstoring.

Via de Kleine Hoogstraat en de Kerkstraat zijn de noordelijke en de zuidelijke terpsituatie met elkaar verbonden. De enigszins verhoogde ligging van de Kerkstraat is met name in de dwarsstraten en stegen zichtbaar. Van belang is in de Kerkstraat de aaneengesloten bebouwing, gesitueerd in een strakke rooilijn. Door het enigszins wijkende profiel, een aantal grotere monumentale panden, waaronder het voormalige Weeshuis en de Hendrik Nanneshof, alsmede de visuele begrenzingen aan de uiteinden door de Martinikerk met toren enerzijds en het raadhuis anderzijds heeft de Kerkstraat een eigen karakter en meer allure dan de Hoogstraat. Een ernstige onderbreking in de continuïteit van het straatbeeld vindt plaats achter het stadhuis waar door afbraak van een aantal panden gaten in zowel de

westelijke als de oostelijke straatwand zijn geslagen.

Vormden Kerkstraat en Hoogstraat in oorsprong de belangrijkste straten, na ontwikkeling van de Dijklaakker/St.Janstraat en de stratenreeks Dijkstraat/Marktstraat/Jongemastraat/Snekerpoort hebben deze straten de positie in de structuur van de eerstgenoemde overgenomen, zowel in ruimtelijke als in functionele zin.

Kenmerkend voor de Dijklaakker/St.Janstraat en de Dijkstraat/Marktstraat/Jongemastraat/Snekerpoort is naast hun centrale positie het doorgaande karakter, de relatief ruime profielen en de, met name in het centrum, voornamere en hogere panden. Typisch zijn ook de verschillen tussen beide straten, zowel in ruimtelijk als functioneel opzicht.

Hoewel de Dijklaakker de nodige centrumfuncties herbergt, is de intensiteit en het karakter hiervan niet te vergelijken met die van de Dijkstraat/Marktstraat/Jongemastraat, waar zich de meer grootschalige winkelvestigingen bevinden. Met name aan de oostkant, aan de Kleine Akker, neemt de woonfunctie een overheersende plaats in. Van belang zijn het licht gebogen verloop, de geleidelijke verschillen in de profielbreedte, de gesloten straatwanden en de vloeiende rooilijnen. Karakteristiek in het beeld is de gracht met bruggen die over de gehele lengte nog intact is en begeleid wordt door een onafgebroken bomenrij. Belangrijke momenten in het tracé met een sterke invloed op het beeld zijn de noordelijke terpsituatie met Martinikerk en toren, de R.K. kerk-situatie met afwijkende, terugliggende bebouwing en markant torenaccent en de aansluiting op de Stadsgracht aan de noordzijde, waar de voormalige poortsituatie nog enigszins afleesbaar is.

De Grote Dijklaakker en de Marktstraat/Jongemastraat ontmoeten elkaar, via het nauwe Rijkstraatje, in het hart van het centrum. In het verlengde van de Grote Dijklaakker ligt de Witherenstraat die vanouds aansluiting geeft op de Hoogstraat. Het ontmoetingspunt van genoemde structuurlijnen wordt gemarkeerd door het fraaie 17de-eeuwse renaissance stadhuis met toren.

Kenmerkend voor de stratenreeks Dijkstraat/Marktstraat/Jongemastraat/Snekerpoort is de centrale ligging, het doorgaande karakter, de concentratie van centrumfuncties en het wisselende profiel met verwijdingen en vernauwingen. Van belang is hier eveneens de aaneengesloten bebouwing gevat in strakke, vloeiende rooilijnen. Langs het traject bevinden zich de grotere, vanoudsher voornamere, panden in de stad, over het

algemeen opgetrokken uit twee, soms drie bouwlagen en een kap. Het meest karakteristieke deel van genoemde stratenreeks is de Marktstraat/Appelmarkt, met gracht en flankerende bomenrij. Aan beide uiteinden wordt deze straatruimte visueel afgesloten door het stadhuis enerzijds en een hotel anderzijds. De Dijkstraat heeft eveneens een zeer ruim profiel, maar minder gearticuleerd. De effecten van de gedempte gracht zijn hier nog goed voelbaar. De sprong in de noordelijke straatwand markeert de plaats van een gedempte insteekhaven die de achtererven voor vaartuigen ontsloot. De bebouwing in met name de noordwand is van eenvoudiger signatuur en minder gaaf dan de meer centraal gelegen panden.

Opmerkelijk is het wigvormige bouwblok dat tussen de Dijkstraat en Achter de Smeden is ingevoegd waardoor de Dijkstraat aan de oostzijde en de Marktstraat aan de westzijde visueel zijn begrensd.

Het smalste profiel in de stratenreeks Dijkstraat/Marktstraat etc. heeft de Jongemastraat die zich naar het oosten toe tot aan het Broereplein vernauwt en vervolgens weer verwijdt. Kenmerkend voor dit straatdeel zijn de grotere, monumentale panden met bijzondere functies zoals het stadhuis, het postkantoor, de Amro-bank en het voormalig kantongerecht, thans waterschapshuis. Aan het voormalige kloosterterrein herinnert het Broereplein met kerkruïne en de aansluitende groene binnenruimte. Verstedelijking van het gebied vond plaats in de vorige eeuw toen het plein aan de zuidkant zijn begrenzing kreeg en het kloosterterrein tussen de huidige Jongemastraat en de Kapelstraat werd bebouwd. De strook winkelbebouwing aan de westkant van het plein is een recente ruimtecorrigerende ingreep die een logische voortzetting is van de eerder ingezette stedelijke verdichting. Het straatbeeld van de Snekerpoort onderscheidt zich van de Jongemastraat door het wijde profiel en, met name aan de zuidkant, deels lagere bebouwing. De maat van het profiel vloeit voort uit de vroegere aanwezigheid van een gracht die de Broergracht met de Stadsgracht verbond. Door de gerende rooilijnen en de aaneengesloten bebouwing tot aan de stadsgracht is aan het oostelijk uiteinde de voormalige poortsituatie nog goed te herkennen.

Zoals reeds gezegd, kenmerkt het stadsweefsel zich door een compacte, aaneengesloten bebouwing in het centrum, ontwikkeld langs de stedelijke en prestedelijke structuurlijnen en een aantal daarop aansluitende vertakkingen zoals het Grootzand/Kleinzand, Skilwijk, Witherenstraat, Nieuwmarkt, Broerestraat en

de Grote Kampen. Kenmerken van deze vertakkingen zijn het niet-doorgaande karakter (behalve de Broerestraat die rechtstreeks aansluit op de Snekerpoort) en de relatief smalle profielen met aaneengesloten, doorgaans lagere bebouwing (uitgezonderd de Nieuwmarkt). Door de verschillen in ligging in de stad en functie hebben deze straten een eigen karakter en onderscheiden zich qua profielopbouw, soort bebouwing en sfeer aanmerkelijk van elkaar.

Karakteristiek voor Bolsward zijn de grachtstraten waaronder ook het Zand (Grootzand, Kleinzand) en de Broerestraat.

Evenals bij de Dijkstraat/Marktstraat en de Dijklaakker/St.Janstraat het geval was, stonden de grachten van deze straten vroeger in rechtstreekse verbinding met het vaarwegenstelsel buiten de stad. Aan deze positie en de daarmee samenhangende functies (handel, bedrijven en wonen) ontleen deze straten een zekere welvarendheid die aan de typische grachtenarchitectuur nog is af te lezen. De vroegere gerichtheid naar buiten is bij het Zand, waarvan de gracht in directe verbinding staat met de Stadsgracht, nog goed waarneembaar.

Bij de Broerestraat is dit minder het geval door de gedeeltelijke demping van de gracht ter plaatse van de Snekerpoort en de 19de-eeuwse invulling langs de Jongemastraat die het grachtprofiel bij de beëindiging van het water visueel afsluit. Beide grachten kenmerken zich door een eenzijdig, over de volle lengte van het water doorgezette bebouwing in een vloeiende rooilijn op de gracht georiënteerd, terwijl de andere zijde van de gracht daarvan verschilt door een deels op de gracht en deels op de aansluitende hoofdstraten georiënteerde bebouwing. Een vernauwing ondergaan beide grachtprofielen ter plaatse van de aantakking op de hoofdstraten, tengevolge van de intensivering van de bebouwing die daar heeft plaatsgevonden. Een groen accent en een ruimtelijke geleiding krijgen de grachtprofielen door de aaneengesloten bomenrijen langs het water.

De Nieuwmarkt valt op door het brede, lineaire ruimteprofiel, dat vermoedelijk is ontstaan door terugrooiing van de noordwand (na een brand) in het verleden, anticiperend op de marktfunctie die de straat kreeg toebedeeld. Kenmerkend voor deze straat zijn de grote, monumentale panden, waaronder het 18de-eeuwse St.Anthoniegasthuis, waarin een aantal bijzondere functies is ondergebracht.

Aan de westzijde wordt de straat visueel afgesloten door de neo-classicistische Doopsgezinde kerk. Een bomenrij in de lengte-as van de

straat brengt een geleding aan in de ruimte. Evenals langs de centrale hoofdroutes bestaat de bebouwing hier overwegend uit twee lagen met een kap en is gesitueerd langs strakke rechte rooilijnen.

Een eveneens relatief breed profiel heeft het Skilwijk waarvan de oorzaak ligt in de voormalige gracht die de gracht langs de Marktstraat met het water achter de Nieuwmarkt verbond. Het van origine niet-doorgaande karakter en de secundaire positie van de straat in de stadsstructuur is in de bebouwing en de sfeer van de straat nog enigszins terug te vinden. Door de brug over de stadsgracht heeft het Skilwijk meer het karakter van een aanlooproute gekregen, waardoor de oorspronkelijke woonfunctie naar meer stedelijke functies is verschoven. Kenmerkend voor deze straat zijn de verschillen tussen de westelijke aaneengesloten straatwand en de meer versneden oostelijke straatwand tengevolge van straataansluitingen en de tuin van het St. Antoniegasthuis. Het merendeel van de bebouwing langs het Skilwijk bestaat uit twee bouwlagen en een kap.

Het karakter van de Witherenstraat ligt vanuit zijn oorsprong dicht bij dat van de Hoogstraat. Evidente verschillen met de grachtstraten zijn het nauwe profiel, de hoogteverschillen door de opbollende terp en de bebouwing van eenvoudige signatuur. Van origine is de Witherenstraat ten opzichte van de Hoogstraat een dwarsstraat, die pas later richting Stadsgracht is doorgetrokken. Door de uiteindelijke doortrekking over de Stadsgracht, waardoor de straat vanuit het zuiden als aanlooproute naar het centrum is gaan fungeren, heeft de straat een zekere verzelfstandiging ondergaan en een eigen plaats in de structuur van de stad ingewonnen. Door een relatief hoog percentage nieuwbouw is het historische karakter van de straat wat de bebouwing betreft, sterk afgezwakt.

Een dergelijke verschuiving naar nieuwbouw heeft ook plaatsgevonden bij de Grote Kampen waar de bebouwing recentelijk in zijn geheel door nieuwbouw is vervangen. Het historische belang van deze straat wordt hier uitsluitend bepaald door de opbouw van het ruimteprofiel waarin de (achter)gracht een belangrijke rol speelt. Van de diverse insteekhaventjes die deze gracht had, is er nog één over. Verder zijn hier van belang het groene achterervenkarakter aan de westzijde, de rooilijn en schaal van de bebouwing aan de oostzijde en het gezicht op de historische bebouwing langs de Kerkstraat (Grote Kerkhof) met als sterk in het oog lopende gebouwen

het voormalige weeshuis, de Martinikerk en de voormalige N.H.-pastorie.

Een speciale plaats in de structuur neemt de Stadsgracht in als herinnering aan de 16de-eeuwse verdedigingsgordel. In de huidige situatie markeert de Stadsgracht de historische stad en vormt een ruimtelijke cesuur tussen de binnenstad en het gebied daarbuiten.

Door de verschillen in ontwikkeling in de tijd is het beeld van de stad in de stadsgrachtzone afwisselend.

Van belang is dat de Stadsgracht in zijn geheel als waterloop nog intact is en dat de routes het water via bruggen kruisen. Rondom de stad is de gracht aan de binnenzijde geheel met bomen beplant, waardoor de samenhang wordt versterkt.

Het meest direct aan de voormalige verdedigingswerken refereert het Hoog Bolwerk, dat in tegenstelling tot de overige bolwerken nooit is afgegraven. Bepalend in het beeld is de hoogte, het groene karakter en de strakke, mathematische vormgeving. Fraai is de bomenlaan die het wandelpad over het Bolwerk markeert. Aan de noordkant loopt het Hoog Bolwerk over in een lager gelegen groene zone tussen bebouwing en Stadsgracht, aan de zuidzijde eindigt het verhoogde Bolwerk bij de Snekerpoort.

Voor het overige wordt de stadsgrachtzone gekenmerkt door stenen kaden waarlangs overwegend aaneengesloten, op het water georiënteerde bebouwing, van 19de- of 20ste-eeuwse signatuur is gesitueerd.

Het gedeelte tussen Snekerpoort en Zandsterpoort heeft een consistente aaneengesloten bebouwing met een eigen gezicht van rond de eeuwwisseling, die op soepele wijze het bochtige verloop van de Stadsgracht volgt. Tussen de Witherenstraat en de Zandsterpoort wordt het thema van de lage aaneengesloten bebouwing doorbroken door een serie vrijstaande, 19de-eeuwse herenhuizen, opgetrokken uit twee bouwlagen met een kap. Vanwege de krappe terreindiepte hebben de huizen uitsluitend zijtuinen, een beperking die klaarblijkelijk door de gunstige ligging werd gecompenseerd.

Door de bebouwing langs de Turfkade onderging de stadsrand die hier een open en groen karakter had een aanzienlijke metamorfose. Van de binnenruimte die achter de bebouwing resteerde kon het deel ter plaatse van het Broer kloostercomplex als groenpark worden gehandhaafd; voor het overige werd de ruimte in het kader van recente stadsvernieuwing als parkeerterrein ingericht.

De stadsgrachtzone tussen de

Zandsterpoort en de Blauwe Poort heeft een aanzienlijk minder overtuigende verandering ondergaan dan in de hiervoor genoemde delen het geval was. Het beeld van de binnenstadsrand is door de combinatie van woningen, bedrijfsmatige invullingen en de achterkantensfeer van de Dijkstraat nogal rommelig en weinig consistent. De historische waarde van de bebouwing hier is gering.

Ook langs de gehele noordwestkant van de stad, het Laag Bolwerk, is vanaf de tweede helft van de vorige eeuw de open randzone, bepaald door achtererven, met bebouwing ingevuld. Hier zijn het deels complexe invullingen, zoals het doopsgezinde rusthuis, de uitbreidingen van het St. Antoniegasthuis en deels woningen en bedrijven in een minder aaneengesloten formatie, die het beeld bepalen. Behalve het grachtprofiel met bomen is de historische beeldwaarde van deze randzone beperkt.

Algemene bebouwingskarakteristieken

Naast de hiervoor beschreven ruimtelijke kenmerken en kwaliteiten aan de hand van de belangrijkste structurerende elementen kunnen de volgende, meer op architectuur en situering van bebouwing toegespitste karakteristieken, worden beschreven. De nog zeer gave historische structuur van Bolsward gaat gepaard met een groot aantal gebouwen van historische waarde, waaronder 374 beschermde monumenten, die met name in de centrale delen van de stad zijn gelegen. Hoewel de stad een veelheid aan architectuurstijlen herbergt kan niettemin worden gesproken van een sterke samenhang door overeenkomsten in verkaveling, situering, typologie, schaal, dakafdekkingen en materiaal- en kleurgebruik van de bebouwing. In zijn algemeen kan worden gezegd dat in de verschijningsvorm, uitgezonderd de Maartini- en Broerkerk, de stins Heerema, het stadhuis en de 17de- en 18de-eeuwse gast- en woonhuizen, het 19de-eeuwse uiterlijk van de bebouwing overheerst. Behoudens aan de stadsrand en rondom de Martinikerk is in het gehele binnenstadsgebied de bebouwing aaneengesloten en direct grenzend aan de straatruimte gebouwd. Waar bebouwing door kaalslag ontbreekt (Kerkstraat, Wipstraat) of waar bij nieuwbouw sterk is terruggerooid – hetgeen in Bolsward bijna niet voorkomt – treedt in het strenge rooilijnenregiem al gauw een verstoring in het straatbeeld op. Behoudens enkele bijzondere gebouwen zoals de kerken en het

stadhuis varieert de gemiddelde bouwhoogte tussen circa acht en vijftien meter, waardoor er sprake is van een relatief 'vlak' bebouwingsreliëf. Dit betekent dat hogere gebouwen in de binnenstad van Bolsward snel domineren en een sterke invloed uitoefenen op het beeld, een voorrecht dat tot dusver aan een tweetal kerken en het stadhuis is voorbehouden.

De bebouwing van Bolsward is sterk individueel van karakter, hetgeen tot uitdrukking komt in een eigen vorm (breedte/hoogteverhouding, dakvorm, raamindeling), (goot-)hoogte en kleurgebruik. Sterke overeenkomsten zijn er in het materiaalgebruik: metselwerk (al dan niet gepleisterd of vertind) en afdekking met pannen.

De nokrichting is langs de hoofdroutes en/of de grachten straten vrijwel altijd loodrecht op de straat gericht. Langs de Turfkade, Grote Kampen en Hoog Bolwerk zijn de nokrichtingen voor het merendeel evenwijdig aan de straat gelegd. Grotere gebouwen en/of complexen zoals het St. Antoniegasthuis, de Hendrik Nanneshof, het voormalige weeshuis, het stadhuis, de St. Martinushof e.d. hebben alle langskappen al dan niet geaccentueerd door geprofileerde goot- of daklijsten.

Eigentijdse veranderingen die op gespannen voet staan met de historische karakteristiek zijn in Bolsward sporadisch. De meeste veranderingen hebben zich met respect voor het historische beeld in de ruimtelijke structuur ingevoegd.

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectuering van de bescherming van het aangewezen stadsgezicht moet ingevolge artikel 36, lid 1 van de Monumentenwet een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd stadsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Aa, A.J. van der.
Aardrijkskundig woordenboek der
Nederlanden, dl. 2. Gorinchem, 1840.

Andela, H.A.M.
Van Pinjumer halsband (1287) naar
Huylickestein (1979). Bolsward,
1979.

Boersma, J.W.
Mensen, terpen en milieu. Haren,
1970.

Halbertsma, H.
'Oudheidkundig bodemonderzoek in
de St. Maartenskerk te Bolsward.'
K.N.O.B. Bulletin (1956) 439-455.

Kapma, H.
Bolsward, veranderd gezicht 1900-
1983. Groningen, 1983.

Keikes, W.H.
Inventaris van de archieven van
Bolsward. Bolsward, 1952.

Langen, G.J. de.
'Middelpunten van handel en
nijverheid in Noord-Nederland
800-1200 A.D.' Westerheem XXXIV
(1985) 2-3 64-75.

Miedema, H.T.J.
Bolsward en Bolswarder namen in
oud-Friese oorkonden. De Bilt, 1984.

Rienks, K.A. en Walther, G.L.
Binnendijken en Slieperdijken yn
Fryslân. Bolsert, 1954.

Schuur, J.R.G.
Leeuwarden vóór 1435. Zutphen,
1979.

Smook, R.A.F.
Binnensteden Veranderen. Zutphen,
1984.

Visser, J.
'De plaatselijke verspreiding van
Katholieken in Friesland tot het begin
der 19de eeuw.' Sociaal kompas
(1957-1958) 120-132.

Ypma, E.
De eerste Christianisering. Bijdragen
tot de kerkgeschiedenis van Friesland.
Franeker (1951) 10-21.

Zanden, F. van.
'De ontwikkeling van de Friese
nijverheid gedurende de laatste
honderd jaar.' Tijdschrift voor
Economische en Sociale Geografie
(1948) 384-386.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch onderzoek:
Drs. J. Kullberg, Delft.

Stedebouwkundig onderzoek:
Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Zeist.

Foto's:

- Dienst van het Kadaster en de
Openbare Registers, Apeldoorn
(afb. 3);
- Rijksdienst voor de
Monumentenzorg, Zeist (afb. 1, 2, 4,
5, 6);
- Topografische Dienst, Emmen
(omslag).

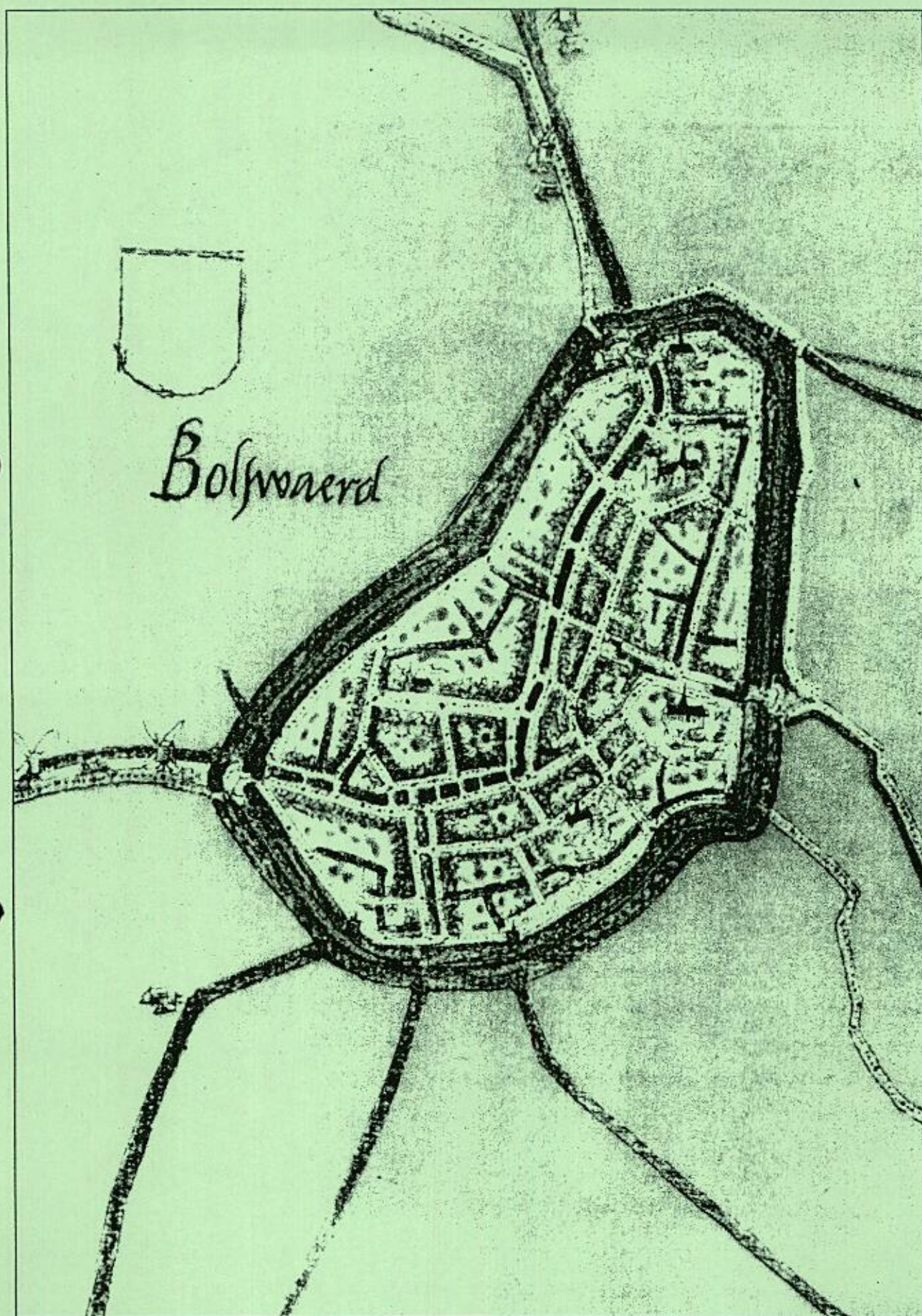
Kaarten en illustraties in de tekst:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Verkoopprijs f 10,-.

Deze publikatie is schriftelijk of
telefonisch te bestellen bij het
Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer
of ISBN 90 346 1724 6.

Druk:

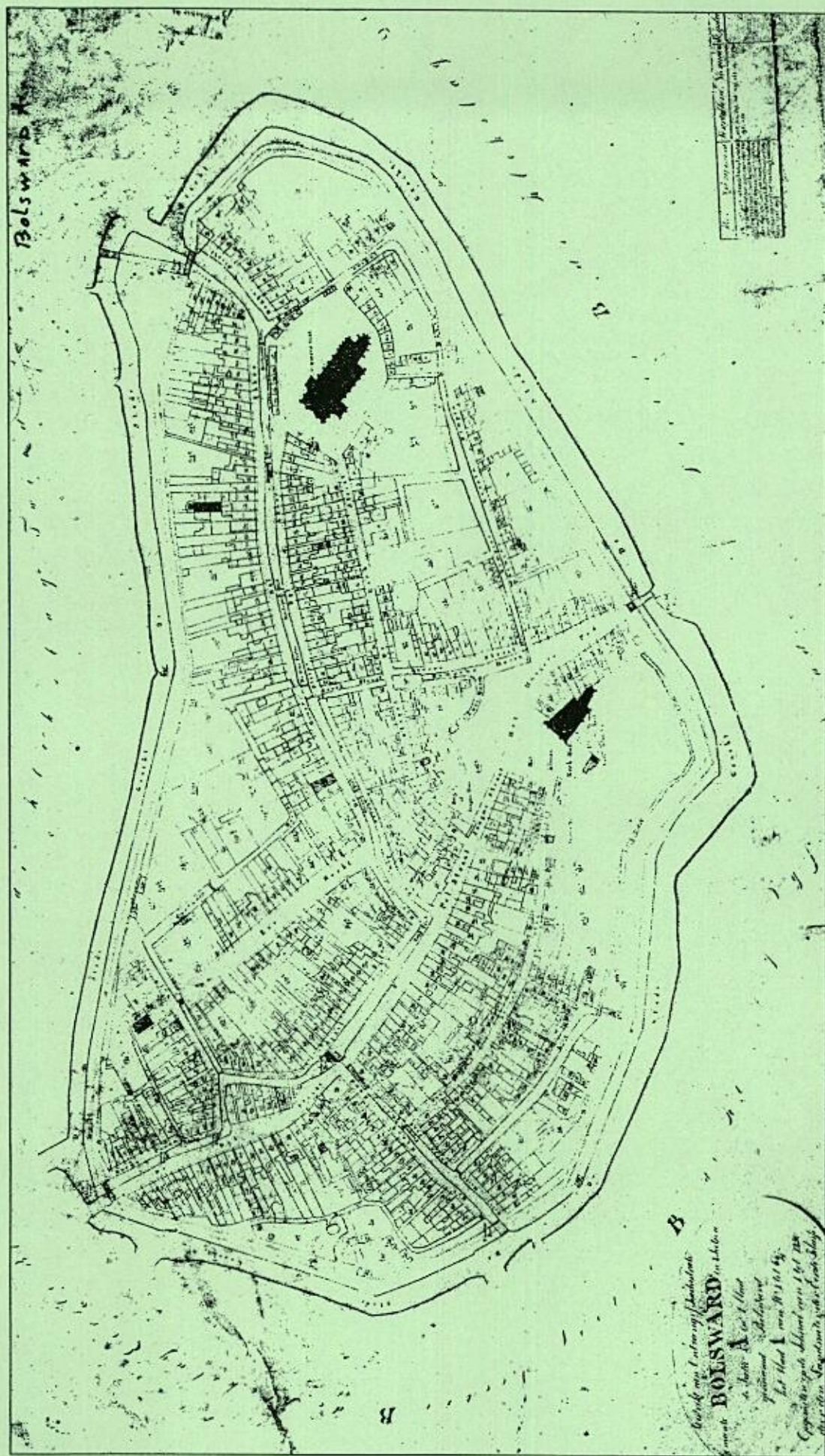
SDU drukkerij, 's-Gravenhage.

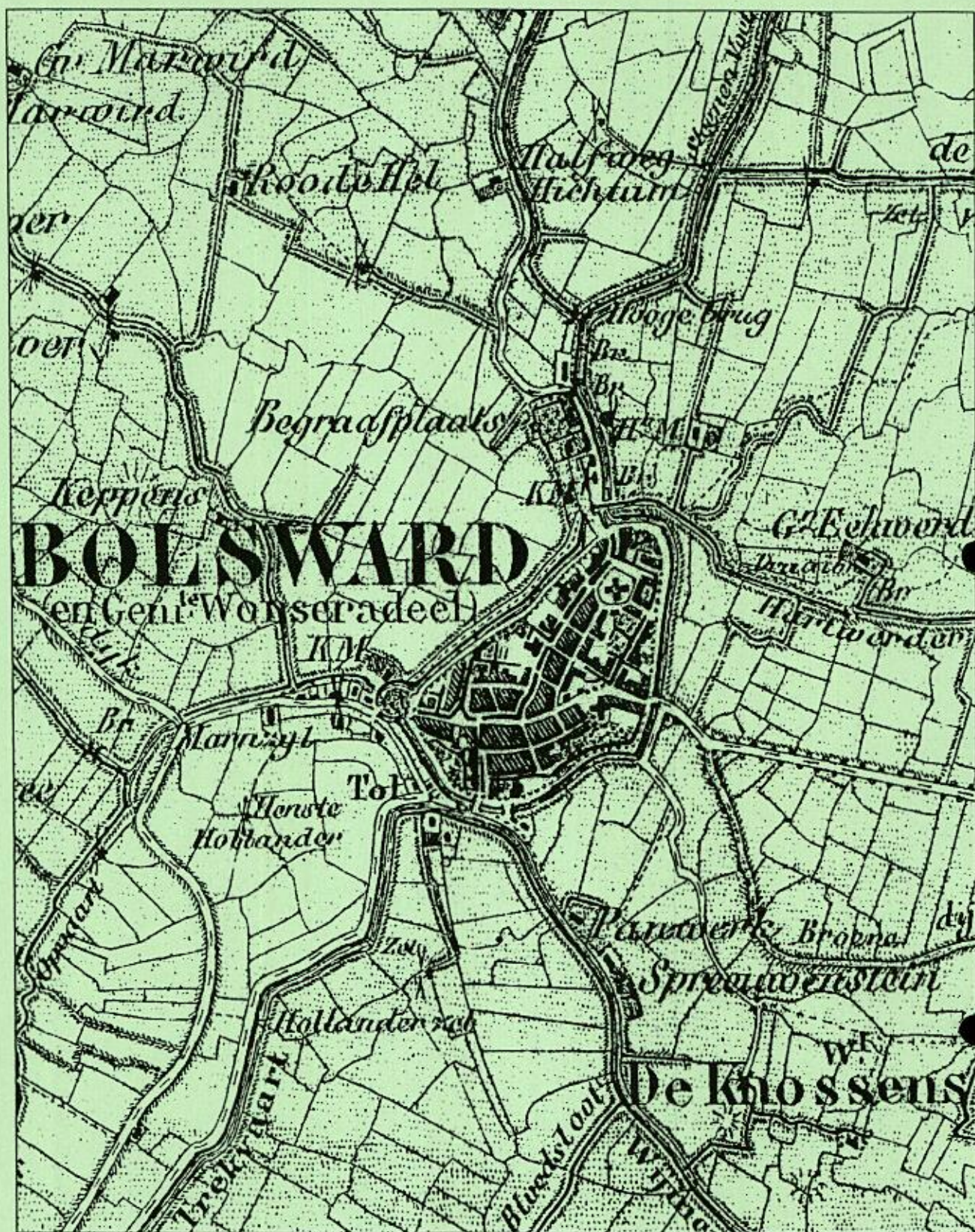
Afb. 1. Nederlandse Steden in de 16de eeuw; plattegronden van Jacob van Deventer, blad Bolsward 1916-1923 (facsimile herdruk van ca. 1560).

Afb. 2. J. Blaeu, Tooneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden met hare Beschrijvingen, 1649, blad Bolsward.

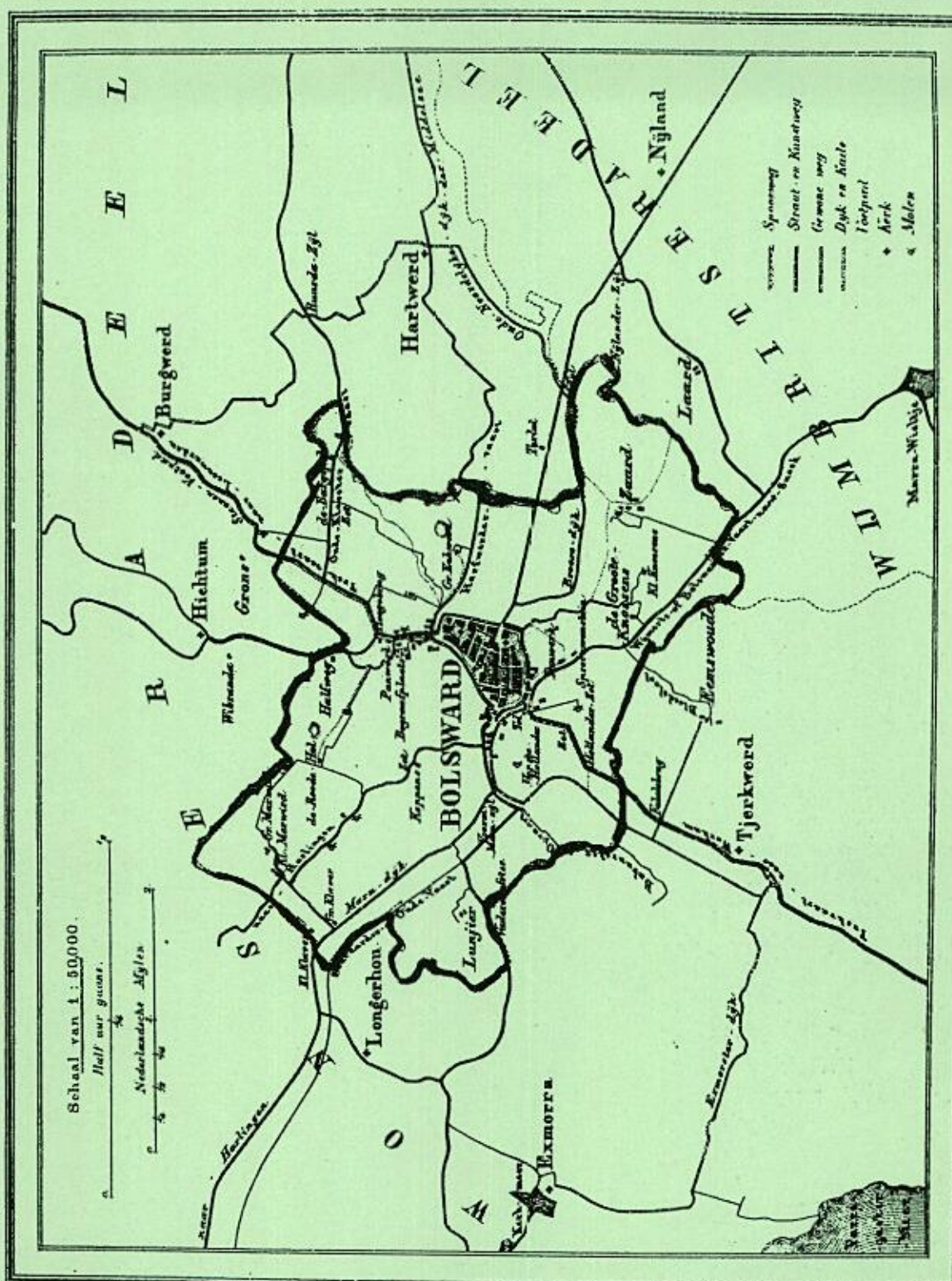
Afb. 3. Kadastraal Minuutplan gemeente Bolsward, circa 1830, fragment.

Afb. 4. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1864), blad 10, fragment.

PROVINCIE FRIESLAND.

GEMEENTE BOLSWARD.

Afb. 5. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1865, provincie Friesland, gemeente Bolsward.